

Alternatív vagy korlátozott globalizáció?

A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.9>

A kelet-európai államszocialista országok történetére vonatkozó kutatások főárama sokáig a régió világgazdaságtól való elszigeteltségét hangsúlyozta.¹ E munkák bemutatták, hogy az izolálódás részben szándékos volt, részben pedig a tervgazdasági rendszer következményeként alakult ki, mely számára a külső világ a maga ellenőrizhetetlenségével leginkább nehézségek okozójaként jelent meg.² Teljes autarkia természetesen nem valósult meg, de az önellátás különösen az 1950-es években fontos célnak számított, s

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetencia-központja támogatásával készült.

James MARK–Bogdan C. IACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: 1989: *A Global History of Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. 380 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108576703>; James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG (eds.): *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. University of Indiana Press, Bloomington, 2020. 352 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph>; James MARK–Paul BETTS (eds.): *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford University Press, Oxford, 2022. 384 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.001.0001>

¹ André STEINER: The Globalisation Process and the Eastern Bloc Countries in the 1970s and 1980s. *European Review of History*, 2014/2. 165–181. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2014.888704>

² Tomasz MICKIEWICZ: *Economics of Institutional Change: Central and Eastern Europe Revisited*. Palgrave Macmillan, Houndmills, 2010. 20. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230291287>

az ilyen törekvések később is megfigyelhetőek.³ A KGST igyekezett az önellátást a nemzeti kereteknél magasabb szintre emelni és a keleti blokk egészében elérni, de e politika felemás eredménnyel járt: egyrészt az integráció részleges maradt főként a tagországok ellenállása és a központilag irányított gazdaságok rugalmatlansága miatt, másrészt a mégis beindult, a KGST-országok önellátását célzó projektek alacsony hatékonysággal működtek.⁴ A szocialista országok elszigeteltségét fokozta, hogy nemzetközi kereskedelmüket egyes területeken a kapitalista országok – különösen az Egyesült Államok – politikai intervenciói is nehezítették, melyre eklatáns példa a COCOM-lista.

Az elzártságot azonban nem csak gazdasági téren emelte ki a mainstream irodalom egészen az utóbbi évekig. A nyugati országokból származó gondolatok, információk és kulturális termékek beáramlásának korlátozása szintén az államszocialista rezsimek fontos sajátosságaként szerepelt.⁵ A szabad mozgás akadályozása pedig egyenesen a rezsimek emblemikus jellemzőjének számított és számít mindmáig, mint azt a vasfüggöny és a berlini fal ábrázolása és szimbólumként való megjelenése mutatja a régióra, illetve a korszakra vonatkozó tanulmányokban és a szélesebb közönséget elérő újságcikkekben vagy éppen filmekben.

³ Ivan T. BEREND: *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1996. 82. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581748>; Adam BRONER: The Degree of Autarky in Centrally Planned Economies. *Kyklos*, 1976/3. 478–494. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1976.tb01985.x>; János KORNAI: *Economics of Shortage*. North Holland, Amsterdam–New York, 1980; Jozef M. VAN BRABANT: *Bilateralism and Structural Bilateralism in Intra-CMEA Trade*. Rotterdam University Press, Rotterdam, 1973.

⁴ André STEINER: The Council of Mutual Economic Assistance – An Example of Failed Economic Integration? *Geschichte und Gesellschaft*, 2013/2. 240–258. DOI: <https://doi.org/10.13109/gege.2013.39.2.240>; Jerzy ŁAZOR–Wojciech MORAWSKI: Autarkic Tendencies in the Council for Mutual Economic Assistance. In: Wilfried LOTH–Nicolaë PAUN (eds.): *Disintegration and Integration in East-Central Europe, 1919-post-1989*. Nomos, Baden-Baden, 2014. 134–146. DOI: https://doi.org/10.5771/9783845254227_134

⁵ Lásd például Sarah MARKS–Mat SAVELLI: Communist Europe and Transnational Psychiatry. In: Sarah MARKS–Mat SAVELLI (eds.): *Psychiatry in Communist Europe*. Palgrave Macmillan, Houndmills, 2015. 1–26. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-137-49092-6_1

Léteztek eltérő hangsúlyokat alkalmazó értelmezések is, így különösen a világrendszer-elmélet. Ezek azonban nem váltak annyira elfogadottá, mint a jelzett ábrázolások, s egyébként sem kérdőjelezték meg alapjaiban azt, hogy a kelet-európai szocialista országok „félperifériás” helyzete együtt járt a centrumtól való politikai és kulturális elszigetelődéssel.⁶

Az itt tárgyalt három kötetet tematikai rokonságuk mellett öszszefüzi az, hogy a szerkesztők a szerzők többségével együtt részt vettek azokban a 2014 és 2020 között futó nagy nemzetközi projektekben, melyek az államszocializmus és a globalizáció kapcsolatával foglalkoztak.⁷ A kutatásokat James Mark, a University of Exeter professzora vezette. Az eredményeket több nagyszabású konferencián, majd pedig az itt tárgyalt kötetekben ismerhette meg a közönség. Mivel ezek a munkák egyaránt az egymáshoz kapcsolódó projektekből nőttek ki, így nem meglepő, hogy közöttük erős szemléleti hasonlóság figyelhető meg: egyaránt elkötelezettek a kommunista Kelet-Európában zajló globalizáció főáramú értelmezésének átfogó felülvizsgálata mellett.

A következőkben nem törekszünk e kötetek kiegyensúlyozott tartalmi ismertetésére: a terjedelmi korlátok eleve lehetetlenné teszik az ilyen vállalkozást, hiszen nagy számú tanulmányt tartalmazó gyűjteményes kiadványok is vannak közöttük. Ehelyett arra koncentrálunk, hogy mely tekintetben kínálják a régió globalizációjának új interpretációját, s ezek az eredmények milyen

⁶ A paradigma alkalmazása a kelet-európai régióra vonatkozóan: József BÖRÖCZ: Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society*, 1992. 77–104. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00993463>; Manuela BOATCĂ: Semiperipheries in the World-System: Reflecting Eastern European and Latin American Experiences. *Journal of World-Systems Research*, 2006/2. 321–346. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2006.362>

⁷ A projektekre lásd '1989 after 1989: Rethinking the Fall of State Socialism in Global Perspective': <https://1989after1989.exeter.ac.uk/> (Letöltve: 2022. 12. 16.); 'Socialism Goes Global: Cold War Connections Between the Second and Third Worlds (2015–2020)': <https://socialismgoesglobal.exeter.ac.uk/> (Letöltve: 2022. 12. 16.); 'Criminalization of Dictatorial Pasts in Europe and Latin America in Global Perspective (2016–2020)': <https://criminalizationofdictatorialpasts.wordpress.com> (Letöltve: 2022. 12. 16.)

kérdéseket vetnek fel a szűkebb témát illetően, továbbá tágabban, Kelet-Európa legújabb történelmének értelmezésére vonatkozóan.

A kötetek legfontosabb törekvése az, hogy újszerű módon ábrázolják a kelet-európai szocialista országok globalizációjának dinamikáját. Ebben a tekintetben nem állnak egyedül, mivel számos, az ezredforduló után született, a hidegháború időszakával foglalkozó mű több tekintetben új megvilágításba helyezte a kelet-európai államszocialista országok globalizációját.⁸ Az itt bemutatott tanulmányok azonban minden eddiginél határozottabban és sokrétűbben érvelnek amellett, hogy a kelet-európai régió 1945 utáni globalizációja nem csupán jóval erőteljesebb volt az eddig széles körben feltételezettnél, hanem annak időbeli alakulása is sajátos mintát követett. A James Mark, Artemy M. Kalinovsky és Steffi Mahrung által szerkesztett *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World* című kötet kiindulópontja szerint „[a] nyugati kapitalizmusnak a globalizáció egyetlen motorjaként való felfogása torz képet hagyott maga után a szocialista és a posztkoloniális államokról, amelyek befelé forduló, elszigetelt, a globális trendektől elzárt entitások voltak az 1980-as és 1990-es évek kapitalista fordulatáig”.⁹ Ehelyett – mint írják – a térség nemzetközi beágyazottsága a tudatos ilyen irányú politika eredményeként magas szintet ért el: „Az alternatív globalizációs projekt elindítására tett kísérlet több mint egy évtizeddel a második világháború után éledt újjá. Ennek eredményeképpen az 1950-es évektől kezdve rövid idő alatt kapcsolatok, kölcsönhatások, kereskedelmi összeköttetések, valamint az eszmék és emberek áram-

⁸ Hasonló szemléletű művekre lásd Oscar SANCHEZ-SIBONY: *Red Globalization: the Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. A harmadik világ szovjetek általi, 1955 utáni újrafelfedezésére lásd Odd Arne WESTAD: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007; Katja CASTRYCK-NAUMANN: Introduction: Moving from Transnational to Transregional Connections? East-Central Europe in Global Contexts. In: Katja CASTRYCK-NAUMANN (ed.): *Transregional Connections in the History of East-Central Europe*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 2021. 1–34. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110680515-001>

⁹ James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG: Introduction. In: James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG (eds.): I. m. véleményre lásd James MARK–Bogdan C. IACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: I. m. 7.

lási útvonalainak egész sora jött létre. [...] Ezt az új globalizációt helyesen a Szovjetunió és más szocialista államok projektjének kell tekinteni” – még ha nem is csupán egyetlen aktor alakította azt.¹⁰ A kötet – mint címe is jelzi – egyenesen alternatív globalizációként, vagyis a több, egymás mellett futó globalizáció egyikeként interpretálja a régióban végbement folyamatot, különösen pedig a nyugati vezetőségű globalizációs folyamat alternatívájaként mutatja be azt.

James Mark egy további, Tobias Rupprechtrel írt publikációjában a szocialista világ egyenesen mint a modern globalizáció fontos alakítója jelenik meg: „Különösen a szovjet és a kelet-európai tervezés tekinthető a 20. század közepe és vége egyik fő globalizáló erejének: ez vonzónak bizonyult a globális dél függetlenedő államai számára, amelyek az 1950-es évek végén és az 1960-as években saját gazdasági szuverenitásukat akarták kiépíteni.”¹¹ Más újabb, a régió globalizációjával foglalkozó publikációkban szintén feltűnik az alternatív globalizáció toposza,¹² de a fent idézett kötetben minden korábbinál alaposabban kidolgozzák ezt a koncepciót a szerzők, s ennek megfelelően fontos szerepet kap a kelet-európai szocialista országok globalizációjának interpretációjában.

A Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization című kötet – melyet James Mark és Paul Betts szerkesztett, de a címloldal tájékoztatása szerint több szerző kollektív kutatásának eredménye – több fejezete nem csupán a szocialista országok globalizációjának intenzív jellegét tete-

¹⁰ James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG: I. m. 6.

¹¹ James MARK–Tobias RUPPRECHT: The Socialist World in Global History: From Absentee to Victim to Co-Producer. In: Matthias MIDDILL (ed.): *The Practice of Global History: European Perspectives*. Bloomsbury, London, 2019. 81–113. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474292184.ch-004>

¹² Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA: Alternative Globalization? Spaces of Economic Interaction between the “Socialist Camp” and the “Global South”. In: Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA (eds.): *Between East and South. Spaces of Interaction in the Globalizing Economy of the Cold War*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2019. 1–31. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110646030-001>; Osterhammel és Petersson szintén a globalizáció „két részre” szakadását azonosítja: Jürgen OSTERHAMMEL–Niels P. PETERSSON: *Globalization: A Short History*. Princeton University Press, Princeton, 2005. 113. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400824328>

lezi, hanem a globalizáció sajátos időbeli lefutása mellett is érvel. Míg a vonatkozó szakirodalom jórészt egyetért abban, hogy az 1970-es és 1980-as években a globalizáció új, erőteljes hulláma indult meg, addig a kötet szerint Kelet-Európában más dinamikát láthatunk. Mint James Mark és Paul Betts írják a bevezetésben: „a hidegháború utolsó évtizedei valójában a régió deglobalizálódását és a globális vezető szerep igényének feladását jelentették”.¹³ A szerzők úgy vélik, hogy mindenekelőtt a kelet-közép-európai országoknak a harmadik világhoz fűződő viszonyában bekövetkezett változás okozta mindezt. Míg az 1950-es évek közepétől ezek a kapcsolatok dinamikus növekedésen mentek keresztül, s a harmadik világ politikai és kulturális elitjének jelentős része számára reális, megvalósítható törekvésként jelent meg a szocialista országok alternatív globalizációja, addig az 1970-es és 1980-as évekre ez a politika kifulladt. A visszaesés nem a gazdaság terén jelentkezett, hanem – mint James Mark máshol fogalmaz – „az értékeket, amelyek ezeket a kapcsolatokat alátámasztották, már nem támasztotta alá egy alternatív modernitásba vetett hit”.¹⁴ Ennek fő oka az volt, hogy a kelet–nyugati feszültség enyhülésével Kelet-Európában „belülről kiüresedtek az alternatív globális víziók”.¹⁵ Kevésbé kidolgozott módon más újabb publikációkban is megjelenik az az elképzelés, hogy a kelet-európai szocialista országok globalizációja a rendszerek utolsó egy vagy két évtizedében vesztett dinamikájából.¹⁶

Ehhez szorosan kapcsolódóan a már említett *Alternative Globalizations* és *Socialism Goes Global* című kötetek a kelet-eu-

¹³ James MARK–Paul BETTS: Introduction. In: James MARK–Paul BETTS (eds.): I. m. 22.

¹⁴ James MARK: The End of Alternative Spaces of Globalization? Transformations from the 1980s to the 2010s. In: Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA (eds.): I. m. 217. Hasonló érvelés szűkebben Magyarországra vonatkozóan: James MARK–Péter APOR: *Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989*. *Journal of Modern History*, 2015/4. 852–891. DOI: <https://doi.org/10.1086/683608>

¹⁵ James MARK–Bogdan C. IACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: I. m. 9.

¹⁶ Philip E. MUEHLENBECK: *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*. Palgrave MacMillan, Basingstoke–New York, 2015.

DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-137-56666-9>

rópai országok globalizációjának sajátos szerkezetét ábrázolják. Bemutatják a keleti blokk és a harmadik világ (*postcolonial world*) közötti összeköttetések sokszínűségét, s – hol explicit, hol implicit módon – ezek nagy jelentősége mellett érvelnek. Kelet-Európa globalizációja mindenekelőtt a harmadik világgal való kapcsolatok bővülésén alapult: mint James Mark és Paul Betts írják, a szocialista országok e viszony elmélyítésével kívánták „elkerülni a politikai, kulturális és gazdasági marginalizációt a Nyugat által dominált világrendszerben”.¹⁷ Maga az „alternatív globalizáció” koncepciója is azon az elképzelésen nyugszik, hogy a kelet-európai szocialista országok a posztkoloniális világgal kialakított kapcsolataik révén képesek voltak ellensúlyozni a nyugati világhoz fűződő viszonyuk korlátait. Ez az értelmezés illeszkedik a hidegháborúról szóló irodalom ezredforduló után kibontakozó azon irányzatához, mely szerint a berlini fal felépítésével Európában a hidegháború nyugvópontra jutott, s az Egyesült Államok és a Szovjetunió terjeszkedési/befolyásszerzési törekvéseit a Globális Dél felé irányították.¹⁸ Szintén megfelel a keleti blokk globalizációjára vonatkozó újabb kutatások markáns trendjének, mely a harmadik világgal kialakított kapcsolatok feltárását előnyben részesíti a globalizáció más aspektusaival szemben.¹⁹

Az eddig bemutatott interpretációkkal összefüggésben, de azokon túlmutatóan, az itt tárgyalt munkákban új megvilágításba

¹⁷ James MARK–Paul BETTS: I. m. 10.

¹⁸ Erre lásd még Odd Arne WESTAD: I. m.

¹⁹ A már említett munkák mellett lásd például Philip E. MUEHLENBECK: I. m.; Philip E. MUEHLENBECK–Natalia TELEPNEVA (eds.): *Warsaw Pact Intervention in the Third World: Aid and Influence in the Cold War*. I. B. Tauris, London, 2019. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781350989696>; Lukasz STANEK: *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*. N. J., Princeton University Press, Princeton, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691194554>; Theodora DRAGOSTINOVA: *The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene*. Cornell University Press, Ithaca, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501755576>; Małgorzata MAZUREK: Polish Economists in Nehru’s India: Making Science for the Third World in an Era of De-Stalinization and Decolonization. *Slavic Review*, 2018/3. 588–610. DOI: <https://doi.org/10.1017/slr.2018.201>; Max TRECKER: *Red Money for the Global South: East–South Economic Relations in the Cold War*. Routledge, London–New York, 2020. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429282683>

kerül a rendszerváltozások szerepe is a kelet-európai globalizációs folyamatban. Az újraértelmezés igénye közvetlenül megjelenik James Mark, Bogdan C. Jacob, Tobias Rupprecht és Ljubica Spaskovska 1989: *A Global History of Eastern Europe* című munkájában. A szerzők úgy vélik, hogy a rendszerváltozások nem jelentettek fordulópontot Kelet-Európa globalizációja tekintetében, hanem ettől kezdődően csupán a globalizáció jellege változott meg a régióban. Mint írják: „[a] kommunista irányítású államok összeomlása tehát nem jelentette Kelet-Európa belépését a globális gazdaságba. 1989-et úgy kell felfogni, mint az úgynevezett »interdependens« világgazdaságba való bekapcsolódás csúcspontját, amelyet a kommunista elitek maguk is szorgalmaztak. Ez egyúttal választás is volt arra vonatkozóan, hogy milyen formában valósuljon meg ez a globalizáció.”²⁰ A harmadik világ ismét kulcsszerepet foglalt el az érvelésben: a rendszerváltozásokkal szorosabbá vált Kelet-Európa Nyugathoz fűződő viszonya, de a fejlődő országokkal kialakított kapcsolatok véget értek vagy nagyon visszaestek. Ily módon – folytatják – 1989 egy „deglobalizációs pillanat” (*de-globalising moment*) volt Kelet-Európa számára.²¹

Hasonló vélemények már korábbi munkákban is megfogalmazódtak, de azok ilyen mértékben nem vonták kétségbe 1989 szerepét.²² Közülük a legjelentősebb Besnik Pula *Globalization under and after Socialism: The Evolution of Transnational Capital*

²⁰ James MARK–Bogdan C. JACOB–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: I. m. 30.

²¹ Uo.

²² 1989 globális jelentőségének óvatos megkérdőjelezésére lásd George LAWSON: Introduction: the ‘what’, ‘when’ and ‘where’ of the global 1989. In: George LAWSON–Chris ARMBRUSTER–Michael COX (eds.): *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 11. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511778544>; Hasonló interpretációkra például német vonatkozásban lásd Jennifer L. ALLEN: Against the 1989–1990 Ending Myth. *Central European History*, 2019/1. 125–147. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008938919000062>; Martin SABROW: 1990: An Epochal Break in German History? *Bulletin of the German Historical Institute*, 2017 Spring, 31–42. Erre a témára lásd még Jacques RUPNIK: The World after 1989 and the Exhaustion of Three Cycles. In: Jacques RUPNIK (ed.): *1989 as a Political World Event: Democracy, Europe and the New International System in the Age of Globalization*. Routledge, London–New York, 2014. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315884493>

in *Central and Eastern Europe* című könyve, mely szerint jóval a rendszerváltozások előtt megindult a közép- és kelet-európai országok erőteljes világgazdasági integrációja, melyet ő protoglobalizációnak nevez. Az 1970-es évektől a közép- és kelet-európai vállalatok és a nyugati cégek kapcsolatai összetettebbé váltak, és – érvel Pula – az egyszerű technológia átadason és a zöldmezős beruházásokon túl bonyolultabb és hosszú távú szervezeti kapcsolatokká fejlődtek. Ennek eredményeképpen az 1970-es években nemcsak a szocialista országok és a Nyugat közötti kereskedelem bővült, hanem a transznacionális vállalatok egyre inkább részt vettek az új technológiák, termelési technikák és vezetési módszerek bevezetésében is.²³ Pula a szokásosnál jóval kisebb szerepet tulajdonít a rendszerváltozásoknak a gazdasági átalakulás és a globalizáció előrehaladása tekintetében, mivel hangsúlyozza „a múltbeli szervezeti kapacitások fontosságát a régió globális integrációjában a közvetlen poszt-szocialista időszak alatt, melyek az 1970-es évek szocialista protoglobalizációs örökségének közvetlen következményei voltak”.²⁴

A bemutatott kutatási eredmények több tekintetben alapos revízió alá veszik a kelet-európai szocialista országok globalizációjáról kialakított hagyományos elképzeléseket. Eszerint Kelet-Európa jóval globalizáltabb volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, mint azt korábban vélték. A globalizáció szervezete és mintái is sajátosan alakultak: a harmadik világ kiemelkedő jelentőségre tett szert a szocialista országok globális kapcsolataiban. Szintén új szerepet kap 1989 a régió globalizációjában: az itt tárgyalt kötetek szerzőinek egy része explicit módon megkérdőjelezi azt, hogy a rendszerváltozások felgyorsították a

²³ Besnik PULA: *Globalization under and after Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*. Stanford University Press, Stanford, 2018. 82–83.

DOI: <https://doi.org/10.11126/stanford/9781503605138.001.0001>.

A hidegháború idején a Szovjetunió és Nyugat-Európa közötti dinamikus kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat mellett érvel: Oscar SANCHEZ-SIBONY: I. m. Nyugat-Európa alapvető fontosságát emeli ki a Szovjetunió számára: Jonathan HASLAM: *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall*. Yale University Press, New Haven, 2011.

²⁴ Besnik PULA: I. m. 114.

régió globalizációját, mivel úgy vélik, hogy ehelyett a kelet-európai globalizáció jellege változott meg; mások inkább közvetett módon vonják kétségbe a rendszerváltozások jelentőségét azáltal, hogy az 1989 előtti és utáni globális kapcsolatok közötti kontinuitásra helyezik a hangsúlyt.

Fontos körülmény, hogy – mint azt jeleztük – nem elszigetelt új értelmezésekről van szó, mivel a témáról az utóbbi években megjelent legtöbb publikáció ebbe az irányba mutat, még ha a hangsúlyaik el is térnek. Így nem túlzás azt állítani, hogy új történeti kánon van kialakulóban Kelet-Európa második világháború utáni globalizációjának jellegéről.²⁵ Az itt szemlézett három munka ezen új kutatási irányzat legjelentősebb eredményei közé tartozik.

A kötetek érényeinek sorában első helyen kell említeni, hogy minden eddiginél sokoldalúbban mutatják be a szocialista országok globális elkötelezettségét és ennek időbeli változását. Ezt azáltal tudják megtenni, hogy feldolgozzák a globalizáció olyan aspektusait is, amelyek eddig nem kaptak megfelelő figyelmet a kutatásban. Ezt egyrészt új témák beemelésével teszik: ezek közé tartozik az emberi jogok problematikája, éppúgy, mint a faji kérdés, az egészségügy, a társadalmi mozgalmak történetének több globális vonatkozása. Így sikerül kitérni a kutatás perspektíváját, mely eddig túlzottan a gazdaságra koncentrált, s annak alapján ítélte meg a kelet-európai szocialista országok globalizációjának alakulását. Továbbá a kötetekben megjelennek a globalizáció olyan dimenziói is, amelyek túlmutatnak a javak, infor-

²⁵ További releváns munkák: James MARK–Tobias RUPPRECHT: *The Socialist World in Global History I.* m.; Anna CALORI–Anne-Kristin HARTMETZ–Bence KOCSEV–Jan ZOFKA (eds.): I. m.; Ulf ENGEL–Frank HADLER–Matthias MIDDELL (eds.): *1989 in a Global Perspective.* Leipzig University Press, Leipzig, 2015; George LAWSON–Chris ARMBRUSTER–Michael COX (eds.): I. m.; Tadeusz KOWALSKI: *Globalization and Transformation in Central European Countries: The Case of Poland.* Poznan University of Economics, Poznan, 2013; Petr PAVLINEK: *Foreign Direct Investment and the Development of the Automotive Industry in Central and Eastern Europe.* In: Petr PAVLINEK (ed.): *Dependent Growth: Foreign Investment and the Development of the Automotive Industry in East-Central Europe.* Springer, Cham, 2012. 1–46. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-53955-3_1; Jan HAGEMEJER–Jakub MUČEK: *Unraveling the Economic Performance of the CEEC Countries: The Role of Exports and Global Value Chains.* NBP Working Paper No. 283. Narodowy Bank Polski, Warszawa, 2018.

mációk és más tényezők áramlásán. Míg a globalizáció kutatása döntően az utóbbiakkal foglalkozik, addig ezekben a tanulmányokban feltűnik a világméretű interdependencia és a globális tudat alapelemeinek kialakulása is, melyek ugyancsak részei kell legyenek a globalizáció definíciójának. Ezek az eredmények nem csupán egyetlen régió globalizációjának megismerése szempontjából értékesek: nagyban hozzájárulnak a széles értelemben vett globalizációtörténeti kutatásokhoz is.

A kötetek részletesen ábrázolják Kelet-Európának a Globális Déllal kialakított kapcsolatait, mely sokáig viszonylag kevésbé frekvenciált kutatási területnek számított. Teszik ezt olyan módon, hogy a kölcsönös hatásokkal is foglalkoznak, s így Kelet-Európa és a posztkoloniális világ nem csupán passzív szereplője a globalizációnak, hanem annak alakítójaként is megjelenik. Különösen meggyőző ez abban a tekintetben, hogy a kelet-európai rendszerváltozások „globális iskolapéldát” (*global teaching moment*) jelentettek: azt tanították a harmadik világ számára, hogy a piacgazdasági megoldásoknak és a nyugati demokrácia intézményeinek nincs alternatívája. Ritkán sikerül ennyire meggyőzően kimutatni azt, hogy a kelet-európai rendszerváltozásoknak jelentős globális hatásai is voltak, mivel a keleti blokk összeomlása nem csupán a kelet-nyugati viszonyra, hanem az észak-dél viszonyra is hatott.

Az itt tárgyalt kötetek tehát több vonatkozásban a kelet-európai államszocializmus globalizációjának történetére vonatkozó korábbi, gyakran egyoldalú interpretációk sikeres korrekciójának tekinthetők. Ugyanakkor az így elénk tárt értelmezések maguk sem mentesek az egyoldalúságtól. Ez mindhárom olyan területen jelentkezik, ahol alapvetően megkérdőjelezzük az eddigi kutatási eredményeket: egyaránt megfigyelhető a kelet-európai régió globalizációjának dinamikája, annak szerkezete, továbbá a rendszerváltozásoknak a kelet-európai globalizációban betöltött szerepe tekintetében.

Bár a kötetek mindegyike markáns üzeneteket hordoz a kelet-európai szocialista országok globalizációjának mértékéről és dinamikájáról, az általuk választott megközelítés csak részlegesen alkalmas ezek vizsgálatára, s így több esetben túlinterepretilják eredményeiket. Egyrészt vállaltan Kelet-Európa és a harmadik

világ közötti viszonyra koncentrálnak, ami azonban nyilvánvalóan csak egyetlen összetevőjét jelentette a kelet-európai országok globalizációjának. Másrészt mindenekelőtt a politikai és a kulturális kapcsolatokat tanulmányozzák, ami – mint jeleztük – számos tekintetben hiánypótlásnak számít, de önmagában ugyanúgy nem elegendő általános érvényű következtetések megfogalmazására, mint a gazdasági globalizáció vizsgálata. Ezért nincs kellően alátámasztva az az elképzelés, hogy a kelet-európai országok globalizációja intenzívebb volt az eddig feltételezettnél: a globalizáció mértéke ugyanis olyan empirikus probléma, melynek tisztázásához nem elegendő kiválasztott aspektusok vizsgálata és anekdotikus bizonyítékok sora, hanem a globalizáció minden fontos dimenziójának vizsgálata szükséges. Természetesen az utóbbi nem várható el a bemutatott munkáktól, hiszen nem is ez volt a célkitűzésük, az azonban indokolt, hogy következtetéseik vegyék figyelembe a kutatás korlátait.

Így a bemutatott munkák azt a tézist sem képesek megfelelően igazolni, hogy a rendszerváltás előtti egy vagy két évtizedben csökkent a régió globalizációs foka. Ha el is fogadjuk azt, hogy a kelet-európai szocialista országoknak a harmadik világgal kialakított politikai és kulturális kapcsolatai mérséklődtek ebben az időszakban, ez keveset árul el a globalizáció más területein és a világ más részeivel megvalósuló kapcsolatok intenzitásának alakulásáról. Itt nyilvánvalóan nem tudjuk részletesen vitatni a fenti téziseket empirikus bizonyítékok segítségével. Mindazonáltal jelezzük, hogy számos kutatás szerint a kelet-európai államszocialista rendszerek alapvetően zárt jellege ugyan végig megmaradt, ugyanakkor a sztálinista korszakot követően lassan, de úgyszólván folyamatosan nőtt globalizációs szintjük a kereskedelem, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok s általában a gazdasági kapcsolatok terén, továbbá a kulturális javak cseréje, az utazások és az információáramlás vonatkozásában. Különösen fontos ebben a tekintetben megkülönböztetni a Szovjetuniót és a kelet-közép-európai országokat: az utóbbiak közül például Lengyelország és Magyarország az 1970-es évektől egyre intenzívebben kapcsolódtak be a világgazdaságba, és más tekintetben is jobban ki voltak téve transznacionális hatásoknak. Ráadásul

az 1970-es és az 1980-as évektől szerte a világban a globalizáció új hulláma indult el, mely önmagában is kétségessé teszi azt az elképzelést, hogy a kelet-európai országok éppen ekkor léptek vissza a globalizáció terén.

Az itt tárgyalt kötetek hasonló okok miatt nem tudják bizonyítani azt, hogy a keleti blokk harmadik világgal létrejött kapcsolatai megfelelően pótolták a más relációban hiányzó kötelekeket, s az így kialakult viszonyrendszer egyenesen alternatív globalizációnak tekinthető. Bár a szocialista országok és a fejlődő világ közötti összeköttetések gazdag leírását találjuk meg e munkákban, az érvelés – mint erről már szó volt – leginkább a politika és a kultúra egyes területeire, különösen azok felhőrégióira – így politikai vezetők elképzeléseire és találkozásaira, a magas kultúra képviselőinek gondolataira és érintkezésére – vonatkozik. Szimptomatikus ebből a szempontból, hogy a *Socialism Goes Global* című kötetben a harmadik világnak szánt fejlesztési projekteket tárgyaló fejezet főként az ezzel kapcsolatos politikai és tudományos terveket és víziókat követi nyomon, s alig érinti a fejlesztések mindennapi gyakorlatát: kísérletet sem tesz arra, hogy feltárja a ténylegesen megvalósuló fejlesztési projektek jelentőségét. A tanulmányok így gyakran inkább a globális kapcsolatok igényének, semmint valóságának bemutatására szorítkoznak: nem csupán a második és a harmadik világ közötti gazdasági, kulturális és más összeköttetések súlyának megállapítására nem kerül sor, hanem annak feltárására sem, hogy ezek milyen mélységben érintették az egyes kelet-európai társadalmakat.

A kapcsolatok jelentősége annál is inkább kulcskérdés, mert a kelet-európai szocialista országok eleve csak a fejlődő országok egy szűk részével – az úgynevezett szocialista orientációjú országokkal – alakítottak ki szorosabb viszonyt. Ez is közrejátszott abban, hogy a harmadik világgal folytatott kereskedelmük a globalizáció szempontjából marginális szerepet töltött be: az összes európai szocialista ország és a globális dél közötti árucseré volumene soha nem haladta meg a világkereskedelem egy százalékát.²⁶ A

²⁶ Marie LAVIGNE: *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, Macmillan, London, 1995. 79.

fejlődő világ egésze szempontjából sem tekinthető központi szerepűnek a kapcsolat, amit jól mutat a segélypolitika alakulása: az 1980-as években az összes szocialista országból a harmadik világba juttatott segélyek (*official development assistance*) a nyugati országokbeli segélyek értékének mintegy tizedét tették ki.²⁷

Mindez átvezet az alternatív globalizáció elképzeléséhez. Az *Alternative Globalizations* kötet legtöbb szerzője a *geteilte Globalisierung* (megosztott globalizáció) koncepcióját követi, mely szerint – mint a könyv bevezetésében olvashatjuk –, „a globalizáció egymással versengő, de egyenlőtlen projektekből áll”.²⁸ Ezt figyelembe véve nem világos, hogy mi indokolja az alternatív jelző használatát. Az utóbbi több jelentéssel bír: jelölheti egyszerűen azt, hogy valami eltérő jellemzőkkel rendelkezik, továbbá hangsúlyozhatja a választási lehetőségeket, és kifejezheti a párhuzamos-ságot, kölcsönösen kizárólagos jelleget. Témánk kontextusában értelmezve a kifejezést, az első lehetőséget elvethetjük, hiszen ha az alternatív jelző a szerzők számára egyszerűen azt jelenti, hogy sajátos jellegű globalizációról van szó, akkor a kifejezés elveszíti analitikus erejét, és a figyelemfelkeltésen kívül mást nem szolgál. Ugyanakkor kevésbé meggyőző a másik interpretáció, mely szerint a kelet-európai szocialista országok a párhuzamosan futó globalizációk egyikében vettek részt. A vizsgált korban a globalizációt a nyugati országok vezették, s a harmadik világ csupán részlegesen pótolhatta a kelet-európai országok számára a hiányzó nyugati kapcsolatokat. Maguk a kötetek is bőven dokumentálják a harmadik világ és a szocialista országok kapcsolatrendszerének korlátait: például a lengyel Szolidaritás mozgalomnak a globális déllel kialakított kapcsolata igen visszafogott volt, s az is jórészt nyugati szövetségeseinek segítségével formálódott. A globalizáció lényegéhez tartozik, hogy területei átszövik egymást, és összefonódik a különböző aktorok tevékenysége. Így célszerű a

²⁷ Uo. 80.

²⁸ James MARK–Artemy M. KALINOVSKY–Steffi MAHRUNG: I. m. 12.; a „geteilte Globalisierung” (*shared globalization*) koncepciójára: Shalini RANDERIA–Andreas ECKERT: *Geteilte Globalisierung*. In: Shalini RANDERIA–Andreas ECKERT: *Vom Imperialismus zum Empire: nicht-westliche Perspektiven auf Globalisierung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2009. 9–33.

globalizáció leírására olyan kifejezéseket választani, amelyek a legkevésbé sem sugallják, hogy különálló elemek összességéről van szó. Kétséges tehát, hogy a kelet-európai szocialista országok esetében az alternatív globalizáció fogalma megfelelően tükrözi a folyamatot: sokkal inkább a korlátozott és szelektív globalizáció megjelölések tűnnek érvényesnek.

A kötetek globalizációs szemléletét tükrözi, hogy a szerzők-szerkesztők a globalizációt projektként interpretálják. Az államszocialista országokban valóban nagy fokú volt a politikai és a gazdasági döntéshozatal centralizációja, s így a globalizációs folyamatban való részvétel is gyakran erősen kontrollált módon zajlott. Ugyanakkor a globalizáció egészét nyilvánvalóan számos olyan tényező – például a technológiai fejlődés – is determinálja, melyet egyetlen ország, országcsoport vagy más aktor sem tud alapvetően befolyásolni. Ennek megfelelően az államszocialista országok választási lehetőségei is részlegesebbek voltak a globalizáció során, s így az abban való részvételüket sem voltak képesek projektszerűen lebonyolítani.

Végül különösen problematikusnak tűnik 1989 jelentőségének, fordulópontjellegének megkérdőjelezése a kelet-európai globalizáció folyamata során. A bemutatott interpretációk ezzel igen lényeges vonatkozásban tagadják a kelet-európai rendszerváltások szerepét. Azzal kapcsolatban már eddig is megfogalmazódtak kétségek, hogy a rendszerváltások idején széles körben elfogadott célok – mint a jogállam megteremtése – mennyiben, illetve mennyire tartósan valósultak meg Kelet-Európában, s különösen annak egyes részein, például Magyarországon. Az azonban eddig nem merült fel ilyen egyértelműséggel, hogy a rendszerváltások ezen országok globalizációjának előrehaladása tekintetében sem hoztak alapvető fordulatot, sőt, 1989 egyenesen „deglobalizációs pillanat”-ként értelmezhető.²⁹

²⁹ További hasonló, de kevésbé markáns tézist megfogalmazó példára lásd Cristian NAE: *A Porous Iron Curtain: Artistic Contacts and Exchanges across the Eastern European bloc during the Cold War (1960–1980)*. In: Ann ALBRITTON-Gwen FARRELLY (eds.): *Art History in a Global Context: Methods, Themes, and Approaches*. John Wiley & Sons, Hoboken N. J., 2020. 13–26.

Ez az interpretáció véleményünk szerint nehezen támasztható alá átfogó empirikus bizonyítékkal. Számos vizsgálat szerint 1989 után a kelet-közép-európai országok egyenesen a világ leggyorsabban globalizálódó országai közé kerültek. Ezt mutatják a legtekintélyesebb globalizációs indexek – mint a KOF index vagy az MGI – is, melyek az ezredforduló utáni időszakban már a régió országainak igen magas globalizációs szintjét tükrözték.³⁰

A rendszerváltozások szerepével kapcsolatos további markáns állítás szerint 1989 után a kelet-európai elitek pusztán a globalizációban való részvétel új módjáról döntöttek a már átfogóan globalizált régióban. Ez az érvelés véleményünk szerint egyrészt homályban hagyja, hogy egy ilyen döntés milyen mechanizmusok révén történik: nem magától értetődő ugyanis, hogy ilyen hatalmas régió tagolt elitcsoportjai miként képesek – különösen azonos – döntéseket hozni a globalizációhoz való viszonyról. Másrészt a tézis messze túlértékeli a Kelet-Európa előtt álló választási lehetőségeket. A régióban az 1980-as évek végén a versenyképtelen cégek, a tőkehiány, a társadalmi képességek (*social capabilities*) alacsony foka és az államszocializmus egy sor más öröksége erősen korlátozták a fejlődési alternatívákat. Ennek következtében erősen kétséges, hogy Kelet-Európa társadalmi érdemleges alternatívákkal rendelkeztek azzal kapcsolatban, hogy milyen módon fogadják a globalizációt 1989 után. Ráadásul Kelet-Közép-Európa legtöbb országa a globalizáció nyertesei közé tartozott a következő évtizedekben, mint azt az ezredforduló után meginduló Nyugat-Európához való gazdasági konvergenciájuk mutatta, s így számukra semmi nem indokolta az alternatívák keresését vagy a globalizációtól való elzárkózást.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az itt tárgyalt könyvek hatalmas ismeretanyaggal mutatják be a kelet-európai

³⁰ Savina GYGLI–Florian HAELG–Niklas POTRAFKE–Jan-Egbert STURM: The KOF Globalisation Index – Revisited. *Review of International Organizations*, 2019/3. 543–574. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>; a Maastricht Globalization Indexre (MGI) lásd Pim MARTENS–M. RAZA: *An Updated Maastricht Globalisation Index*. Working Paper 08020. ICIS, Maastricht, 2008; hasonló eredmény: Steven A. ALTMAN–Caroline R. BASTIAN: *DHL Global Connectedness Index 2020: The State of Globalization in a Distancing World*. Deutsche Post DHL Group, Bonn, 2020. 98.

államszocialista országok globalizációjának eddig kevésbé kutattott területeit és relációit, gyakran megkérdőjelezve a hidegháború idejéből származó kategóriákat és narratívákat. Ezáltal döntően hozzájárulnak ahhoz, hogy a kelet-európai szocialista időszak globalizációja immár több tekintetben jobban kutattott területnek számít, mint a régió 1989 utáni globalizációja. Emellett koncepcionális-elméleti kérdésekhez is hozzászólnak – mint például a globalizáció determinánsainak és a globalizáció periodizációjának a problematikája vagy az alternatív globalizációk lehetősége. Ezek esetében nem mindig adnak meggyőző válaszokat, mint ahogyan több esetben túlinterepreálják eredményeiket: e sorba tartozik a kelet-európai államszocialista rendszerek globalizációs szintje és dinamikája, azoknak a harmadik világgal kialakított kapcsolatainak globális jelentősége, továbbá 1989 globalizációs szerepe. Mindazonáltal segítségükkel pontosabban kirajzolódik számunkra az, hogy a kelet-európai államszocialista országok globalizációtörténetének kutatása során melyek a legfontosabb további feladatok. A kutatás során hangsúlyosan figyelembe kell venni a globalizáció többdimenziós jellegét, mivel a globalizáció dinamikáját nem lehet egyes kiválasztott aspektusainak – legyen az a gazdaság, a politika vagy éppen a kultúra – tanulmányozása révén bemutatni. Szintén elengedhetetlennek tűnik a globalizáció szélesebb társadalmi hatásainak vizsgálata, mely nem elégszik meg a globalizációhoz kapcsolódó diskurzusok és víziók tanulmányozásával, hanem folyamatosan rákérdez a megfigyelt mozzanatok társadalmi jelentőségére is.

Tomka Béla